

О ТЕТОВСКОМ ГОВОРУ

ПОВОДОМ КЊИГЕ А. СЕЛИШЧЕВА: ПОЛОГ И ЕГО БОЛГАРСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ —
ИСТОРИЧЕСКИЕ, ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ И ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЕ ОЧЕРКИ
СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ МАКЕДОНИИ, СОФИЯ, 1929.

Тетовски говор претставља, несумњиво, вишеструки интерес са дијалектолошке тачке гледишта: и с обзиром на међусобне везе дијалеката који су утицали на његову структуру, и с обзиром на резултат процеса вршеног у томе говору. То је један од врло занимљивих случајева скристалисане дијалекатске мешавине, — отуда се овде главни проблеми и састоје у рашчлањавању тих процеса мешања и у њиховој анализи. При томе је неопходно двоје: ставити поједине појаве у историску перспективу, и дати свакој појави принципско образложење.

Професор А. Селишчев, пак, у својој монографији о Пологу, говори и о дијалекатским особинама, и то много опширније но у својим првим извештајима о тетовском говору¹, па ипак његов материјал, који је углавном добар иако не обилат, није посматран у потребном односу перспективе, а који пут, изгледа, права принципска објашњења намерно су запостављана, да не би рушила тезу коју је г. Селишчев желео да докаже.

Наиме, иако је г. Селишчев у овој монографији писао и о свима појавама друштвеног живота које треба да имају пресудну улогу у развоју језика и дијалеката уопште, — ипак сва та широка и потребна посматрања нису била те врсте да би могла пружити потребну основу за закључке о појавама самога говора. И не улазећи у оцењивање појединих одељака, мора се истаћи недостатак везе међу њима. Нису искоришћени потпуно историски подаци у смислу објашњења о формирању данашњег стања у овом дијалекатском типу; чак ни онда када улази у анализу језика из прошлости, не показује исту објективност у свима случајевима. Тако на с. 100, поводом говора о неким гласовним особинама тетовске повеље цара Душана, истиче релативност и недоследност ортографије, и као да чини велики уступак, констатује да у изразу *сажџѣне Ђръѣ* — жд не може сматрати говорном особином, али наводи и облик *междѣ* и *межда*, поред чешћега *миѣга*, *мига*; међутим јасно је да у речи *сажџѣне* можемо имати облик црквено-књижевног језика, као што је несумњиво у речи *междѣ*, али да облици *миѣга* — *мига* показују јасно траг говорног типа, било месног, било писаревог. Исто тако једнострано изводи закључке и о појединим примерима других појава, не допуштајући, чак ни према својој тези, претпоставке о могућности дублетних појава, потеклих из мешавина. — У одељку етнографско-географском, г. Селишчев даје доста места, и сасвим оправдано, питању о продирању Арбанаса у овај крај, али је занемарио друго једно питање, веома важно за разумевање новијих дијалекатских процеса и Горњег Полога а на-

¹ А. Селишевъ, *Ощѣтъ о занѣтиѣхъ за границую въ лѣтнее ваканціонное время* 1914 года. Казань, 1915.

рочито Доњег Полога и данашњег стања специјално доњеполошког говора, — а то је питање о кретању и мешању управо словенског становништва — да употребимо израз г. Селишчева. Међутим без такве антропогеографске перспективе не може бити говора о принципској анализи ових говора. — На тај начин и расправа г. Селишчева о говорима Горњег и Доњег Полога, доста обимна, уствари је остала без потребне подлоге за објективно разматрање и доношење закључака са највише вероватности.

Исто тако треба приметити да г. Селишчев доноси веома важне закључке често на основу недовољне грађе. Материјал употребљен при обради за расправу о полошким говорима веома је скучен. Пре свега ту су примери из малог броја мѣста; али је много важније то да у дискусији појединих важних дијалекатских питања нису увек употребљени многи примери, и то значајни, а који се налазе у текстовима додатим уз одељак расправе о језику, — као што ће бити показано у даљем излагању. Овим начином, сасвим природно, добијале су маха хипотезе и хипотетичне реконструкције.

*

Питање о рефлексу $t'-d'$ битно је у одређивању међусобних односа појединих словенских језика, и природно је да г. Селишчев даје велику важност рефлексима ових прасловенских гласова. Али, полазећи за трагом њихових рефлекса, г. Селишчев је побркао две ствари, тиме што није ово питање посматрао са потребном критичком објективношћу. На целом дијалекатском појасу коме припада доњеполошки говор, као и у дијалекту коме припада горњеполошки говор, па далеко шире, уместо прасловенских гласова $t'-d'$ налазе се као рефлексии африкате $h-h'$. Овај факат у својој основи толико је јасан, да га не треба више наглашавати. Стојан Новаковић, у својој расправи *Ђ и Ћ у македонским народним дијалектима* несумњиво показује да су гласови h и h' општа карактеристика целог овога појаса коме припада и тетовски говор, као и дијалеката који се граниче са њим, продужујући основне српскохрватске језичне особине даље на југ². Ти гласови, уосталом, налазе се и много даље ка југу: сâм Ватрослав Облак каже да се та замена простира чак до солунских врата³. Значи да је ова веома важна дијалектска црта за једну велику дијалектску зону основна и општа особина, а за другу широку дијалектску област такође претежно важна карактеристика. Изгледа да је само у речи *мошно* отступање, а свакако да се та реч проширила слично ономе како се ширила реч *ден-велигден*; примери су углавном у стиховима које су забележила браћа Миладиновци и Верковић⁴, и то у крајевима знатно јужнијим од Тетова, — а познато је да су стихови непоуздан дијалектски материјал. Г. Селишчеву чак није био довољан ни онај пример који сâм цитира, забележен од једне старе сељанке која и сама истиче као облик свога говора *кук'а*, по транскрипцији г. Селишчева, разликујући облик *к'шѣа* као облик другог краја⁵: „*К'шѣа вѣкаа надоле, ѡземн'ене, у село мие вѣкамо к'к'а*“. То пак наводи на закључак да је на истом месту цитиран пример *ѡсрешиѣ* такође један наносан, усамљен елеменат.

Не дајући сав значај анализи данашњег дијалектског стања, г. Селишчев не види јасно ни питање у историској перспективи, ма да око тога троши много напора, а нарочито да у два топономастичка назива, *Пешиѣ* и *Доброшиѣ*, нађе потврде и трага старог рефлекса *шиѣ*, губећи из вида другу могућност

² Стојан Новаковић, *Ђ и Ћ у македонским народним дијалектима*. У Београду, 1889, Отштампано из Гласа С. К. Академије Наука, XII, 43—44.

³ V. Oblak, *Macedonische Studien*. — Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien — Philosophisch-historische Classe, Band CXXXIV. Wien, 1896. S. 55—68.

⁴ Стојан Новаковић, *op. cit.*, с. 43.

⁵ Селишчев, *op. cit.*, с. 330—331.

објашњења: да често пресељеници собом преносе и називе места⁶. Он није покушао ову замену да контролише двострано, као што би се морало чинити: прво — да је упореди са другим корелативним гласовним особинама, а затим — да се обазре на стање у другим дијалектима, као што смо већ видели да је неопходно.

Да је г. Селишчев пошао од једне основне истине науке о језику, од системе која се увек у језику чува, ако није споља нарушена, — он је могао констатовати да и у тим селима, осем трага у топономастичком називу нигде старо *t'—d'* немају другачи рефлекс него глас типа *ћ—ђ*. Осем тога, са те полазне тачке дошао би до слике у којој се показује јасна доследност у гласовном систему — слагање рефлекса *ћ—ђ* са другим, толико исто важним гласовним особинама. Тако, у целом појасу дијалеката од Кратова до Тетова, основна особина *џр*, у корелативном односу са *ћ—ђ*, прелазећи далеко и у јужнији тип — у говоре староштокавске, јавља се у овима као основна црта. И сâм г. Селишчев, уосталом, констатује за говоре Горњег и Доњег Полога да имају *џр*, и категорички каже да у њима *џр* не постоји⁷, додајући да те црте нема ни у другим крајевима Македоније. Исто то закључује се и из бележака о охридском говору г. Ђорђа Киселиновића; он помиње као појединачне примере из искључиво градског изговора: *черева*, *черей*, *черешње*, поред: *црква*, *црн*, *црвен*, *црви*⁸, а по овоме и још по неким цртама разлика између градског и сеоског изговора у Охриду и околини знатна је и одговара ономе што и Стојан Новаковић у истом правцу констатује⁹. Овакво упоређивање могло је имати вредност и значај позитивног доказа. Да је, пак, појаву у ова два топономастичка израза упоредио са појавом вокализма уместо полугласника у наставцима и са рефлексом *а* м. р у наставцима асс. *s. f.* у глаголским наставцима и извођењу глаголске основе, — могао је доћи на мисао да је и у овим примерима с једне стране могао бити траг утицаја с југа, облици донети пресељеницима, који су се затим и дијалектски уједначили са затеченим становништвом.

Г. Селишчев, пак, употребио је велики напор у доказивању како су та два топографска назива стари, да би на тај начин могао објаснити појаву *ћ—ђ*, која је овде општа особина, као појаву која није истодобно и основна, као појаву утицаја призренског. — Уствари, ако се узме у обзир кретање становништва, видеће се да су из Призренске Горе пресељеници и доста ретки, ограничени на села са планинског подножја, и да је њихово спуштање у Полог новијег датума и појединачног карактера. Напротив, релативно старије становништво, старије од призренске незнатне струје, и много јаче, јесте оно које се зауставило у Пологу при покретима дебарско-мијачке и кичевске струје, и да је чак та струја, „дебарска“, захватила и сâм призренски крај, као што се види и из података антропогеографских посматрања¹⁰ као и из историских истраживања¹¹. Једно је свакако несумњиво — да то *ћ—ђ* не би могло бити уопштено и постати основном и искључивом цртом под утицајем ових нових и бројно незначајних насеља из призренског краја. Уосталом, кадгод се говори о појавама језика, мора се свако питање посматрати са релативног гледишта. Чак и оно што је некад могло постојати на једној језичкој односно дијалекатској територији, а што више не постоји, или се налази као далеки остатак, као какав петрефакт — то се више, у овом стању језика не може сматрати основном карактеристиком; петрефакти

⁶ Јован Цвијић, *Балканско Полуострво и јужнословенске земље*. Основи антропогеографије, књига прва, Београд, 1923, с. 211.

⁷ Селишчев, *op. cit.*, с. 333—334.

⁸ Ђорђе Ј. Киселиновић, *Охридско-Пресјанска лира*, Битољ, 1926, с. 6.

⁹ Стојан Новаковић, *op. cit.*, с. 44.

¹⁰ Томо Смиљанић, *Мијаџи, Горња Река и Мавровско Поље*. — Етнографски зборник — Насеља, књ. 20, Београд, 1926, с. 44; упор.: Tomo Smilianitch, *Anciennes tribus serbes — Les Mijaks, les Brsjaks et leurs voisins dans la Serbie Méridionale*. Скопје, 1930.

¹¹ Мита Костић, *Устјанак Срба и Арбанаса у Сјаврој Србији ирошњ Турака 1737—1739 и сеоба у Угарску*. — Гласник С. Н. Д. VII—VIII, с. 203—235.

немају значај особина живог језика, и не смеју се директно уносити у систем са појавама каснијим а другог порекла, — томе су нам најбољи доказ топономастички остаци келтског језика у Европи, као бледи траг некадањег њиховог владања. Аналогно томе је и са дијалекатским особинама. *ћ* и *ђ* је веома стара особина, — у сваком случају толико општа, да је у једним говорима битна а у другим говорима главна особина, и то тако важна и у овој другој групи говора, да је управо она олакшавала скристалисавање у тетовском говорном типу као и уопштавање неких морфолошких црта (*е*, *о* у наставцима м. полугласника; *а* м. *ѡ* у глаголској основи, у гл. наставку и наставку асс. *s. i.*) у доњеполошком говору, где те црте не претстављају органску особину говора кратовско-скопско-тетовских.

Осем овога, г. Селишчев се, ради физиолошко-фонетске вредности африкате типа *ћ*—*ђ*, могао обазрети и на северније говоре, говоре призренско-тимочког типа. Веза ова два дијалекатска типа огледа се и у фонетској природи тога *ћ* односно *ђ*, и такав изговор протеже се далеко на југ. Изговор ових сугласника испитивачи многи, нарочито странци, бележе на разне начине, а најчешће као *к'* односно *г'*, *к* односно *г* умекшано. Ипак, интересантно је напоменути, на пример, да је Кирило Пејчиновић, Тетовац, у својој књизи *Огледало*¹² употребљавао знак *ћ* за гласове *ћ* и *ђ*, а тако и у књизи *Оутѣшнѣ* — док се у предговору Хаџи Папа-Теодосија, игумана солунског, налази *к* испред *е*: И кога *к* *ч* *н* *т* *н* *т*. — То његово бележење са *ћ* било би сведочанство о акустичком моменту код тога гласа с обзиром на његово језичко осећање. Многи пак бележе на разне начине тај глас, употребљавајући најчешће *кѣ* или *к'*. Ватрослав Облак, говорећи о овој особини у македонским говорима, констатује да ови гласови при јакој еспирацији чине утисак нормалних *с* односно *д*, а при слабијој артикулацији — утисак *к'*—*г'*, и то код истих лица¹³. Ова особина није ограничена само на оне говоре о којима даје карактеристику у овоме правцу В. Облак: она је позната и јужноморавском дијалекту, где је проф. А. Белић констатује и објашњава померањем језика унапред од положаја *ћ^к* ка *ћ^т*¹⁴; то значи да се код ових фонема питање своди на лабилност, непрецизност артикулације, јер и по тврђењу и В. Облака и проф. А. Белића и по мојим запажањима код истих лица, чак и у истим речима, могу се констатовати ове разне ниансе артикулације. Битно је пак то да су и *ћ^т* — *ђ^д* и *ћ^к* — *ђ^г* палаталног типа са фрикацијом. — Занимљиво је да г. Селишчев, и сâм филолог који мора држати до своје репутације, наводи углавном тачно свој материјал, али у закључцима из својих запажања и свога материјала доводи самог себе у контрадикцију. Он сам каже: „Место затвора передней спинки языка по отдельным говорам различно“¹⁵. Он, из мало материјала који има, мисли да може извести један општији закључак — да је у Горњем Пологу и у Тетову место артикулације задње, па ипак и ту чини резерву: „взрывной согласный принадлежит к категории заднепалатальных *к'*, *г'*, но всё же резко не отграничен и от ряда палатальных *ш'*, *џ'*: *к'^т*, *г'^д*“. Напротив, за северну зону полошких говора износи да је затвор у зони „переднепалатальной“¹⁶. Сав материјал који има г. Селишчев веома је оскудан: мали је број речи, од малог броја лица, и из малог броја села. Такав закључак могао би се донети

¹² Кѣрилъ Тетовъ Пѣйчиновићъ, *Огледало*. Въ Бѣдинѣ градѣ, 1816. — Книга глаголемая Оутѣшнѣ Грѣшнымъ, 1840.

¹³ V. Oblak, op. cit., S. 58.

¹⁴ А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, 165—199, а нарочито 171.

¹⁵ Селишчев, op. cit., с. 291.

¹⁶ Селишчев, op. cit., с. 326.

тек на основу детаљних испитивања говорâ са целе територије староштокавског типа у поређењу са стањем у типу средњештокавском. У сваком случају мишљење г. Селишчева нема јаке подлоге, а уз то стоји у супротности са наведеним мишљењем Ватрослава Облака, који констатује непрецизност артикулације ових гласова и за много јужнију зону. — Иначе ма да и сâм констатује рефлекс прасловенског t' на бази $\tilde{u}$ ($\tilde{u}^k$ ерка и сл.), он тврди на два места да ти гласови типа $\tilde{h}$ — $\tilde{h}$ немају фрикације¹⁷, па ипак и ту себе доводи до контрадикције, осећајући да мора учинити уступак: „Но иногда всё же приходилось ясно слышать в Тетове и к северу от него палатальные k' — g' и с фрикативным элементом“¹⁸. Заиста, фрикација није увек истог трајања ни интензитета, али се не може рећи да ње нема. То све чини занимљивим сам став г. Селишчева: он увек тачно види, али нађе начина да каже на мање прецизан начин. То што вреди и за његово констатовање да ове фонеме бележи „условно“, како сâм каже, знацима k' — g' — ма да је у свима случајевима могао бележити онако како му је изгледало по акустичком утиску, $\tilde{u}^k$: k^T и сл., и као што је бележио у једном малом тексту из села Теарце.¹⁹

Према свему овоме, ова црта има много шири опсег и не решава се на основу парцијалног и локалног материјала, без поређења. Она је, у исто време, корелативна са $цр$: оне су обадве основне и органске, не само опште црте, и то не само у полошким говорима, већ и у говорима т.зв. северне и северозападне Македоније.

*

Остале црте, према самом материјалу г. Селишчева, очигледно показују да је испитивање говора Горњег и Доњег Полога могло бити узето у обзир за истовремено испитивање не по томе што би ови говори били једнога типа, него пре као говори из две области међу којима постоји извесна веза и извесна поступност у еволуцији. На једној страни је слика једног релативно доследног говора, са паралелно развијеним, корелативним особинама; на другој страни имамо резултат скристалисавања извесних особина које су резултат мешавина, релативно старијег слоја и релативно млађег слоја црта донетих пресељеницима са југа. У томе погледу слажу се потпуно рефлексиназала q и полугласника, и однос њихових рефлексâ у корену — с једне стране, као и однос њихових рефлексâ у наставцима — с друге стране.

За међусобни однос између такозваних македонских дијалеката и за одређивање њиховог односа према средњештокавским говорима важан је рефлекс назала q . Као у суседним говорима средњештокавског типа, у јужноморавском говору, тако и у говорима појаса од Криве Паланке и Кратова преко Скопља до Тетова, основни рефлекс је u , док је јужно, ка Кичеву и Дебру — a односно o ²⁰ као и у охридско-преспанском говору²¹; Отступања у једном делу овог појаса, у околини Скопља, долази од механичке мешавине досељеника из Прилепа, Велеса и Тетова; Тетово, пак, у основи припада овоме типу — јер увек у коренима је доследна замена q са u . Према овоме, овде имамо прву и основну разлику између говора Горњег Полога и Доњег Полога. Ту разлику и сâм г. Селишев углавном тачно уочава, али и овде покушава да интерпретацију поведе путем који принципски није оправдан. Као рефлекс назала q , истиче $\tilde{a}$ или a у Горњем Пологу, а у Доњем Пологу у корену u , а у наставцима a у ас. s. f., на пример — *на рука, на софра*, затим у глаголској основи — *дигнале са*, у личним

¹⁷ Селишев, *op. cit.* с. 291, с. 326.

¹⁸ Селишев, *op. cit.*, с. 326.

¹⁹ Селишев, *op. cit.*, с. 423.

²⁰ V. Oblak, *op. cit.*, S. 23.

²¹ Ђорђе Киселиновић, *op. cit.*, с. 4—5.

наставцима глагола — *гледаа*. На страну питање о томе како треба објаснити рефлекс $\varphi > \text{ѝ}$ поред *а* у Горњем Пологу, — г. Селишчев не улази у то питање, јер управо и нема толико материјала да би могао доносити закључке у овоме правцу, мада је у најмању руку могао довести појаву $\text{ѝ} < \varphi$ у везу са најновијим полугласником ових говора, редуцираним *а*, коју појаву г. Селишчев већ помиње²². Он не изводи онај закључак који је принципски једино могућан, а то је да су случајеви замене са *у* у корену речи: *гуска*, *мука*, оно што је релативно старије, него $\varphi > а$ у наставницима: *на мука* *голема*, *со мука*, *нарука* итд., и управо појава ових елемената у наставцима ништа не ремети значај рефлекса у корену, јер у наставцима ова појава се ширила механичким путем. Напротив, г. Селишчев се труди, полазећи од тога рефлекса *а* у наставцима, да докаже како је и у корену *а* било старије, и да је измењено утицајем споља у правцу *у*, по говору досељеника са севера. Тако он наводи неколико примера за $\varphi > \text{ѝ}/а$: *кѝсне*, *гнѝсиш*, *маѝшеница*; међутим и за те речи ја у мом материјалу имам као обичне примере тетовског говора: *муѝшм*, *муѝльа*^к (смутљивац), *муѝен* (мутан, мућен), а тако и *кус*, *куѝсме*. Уосталом, пример *маѝшеница* нема правог значаја стога што је то израз везан за сточарство, и као што су облици *ден*—*велигден* рашерени далеко изван зоне у којој је нормално $\text{ѝ} > е$, тако је и ова реч могла доћи у све крајеве који имају развијенији сточарски живот, као што је дошла и до Шаре Планине²³; случајеви пак *кѝсне*, *гнѝсиш* могу бити слични наносни елементи. — Идући за својом поставком коју жели да докаже, г. Селишчев цитира топографске називе као *Глобочица*, доводећи у везу са *Гљѝкочица*, а заборавља да напореда помене назив места *Зубовци*, који иначе на другом месту сâм помиње²⁴. Овакво становиште и чини да није могао бити довољно подвучен значај скоро истоветности у овоме правцу данашњег стања и стања старијег више од једног века, како нам се показује у језику Кирила Пејчиновића и других старих писаца и записвача. У *Огледалу* Кирила Пејчиновића и у другим савременим му списима φ је у корену замењено са *у*, а у наставцима са *а*. Са тим се слаже, прво, принцип да се елементи у корену боље чувају, отпорнији су: значи да су досељеници с југа, који су у свом говору имали *а* место φ , успели да своју особину наметну само у наставцима, а да је у корену остао ранији рефлекс. Друго, ови примери потврђују да је овај процес таложења $\varphi > -у$: $\varphi > -а$ био извршен већ пре сто и више година, да је и још старији, и да није нарушен придолажењем из призренског краја, скорашњим и сада незначајним за еволуцију дијалекта.

*

Пада у очи да је резултат вршен у овоме правцу код рефлекса назала φ потпуно паралелан са резултатом процеса извршеног у вокализацији полугласника у јаком положају, — само г. Селишчев то није запазио, а да је запазио осетио би јасније да његова основна теза не почива на сигурним темељима. — У Горњем Пологу рефлекси полугласника чувају разлику изражену пуним вокалом *е* односно *о*. Међутим у Доњем Пологу полугласник се чува у корену, и он је један, претстављајући собом рефлексе оба некадања полугласника — *ѝ* и *ѝа* сâм је типа *а*, као што је и сâм г. Селишчев признаје и тврди²⁵. — Само у неким речима у корену и уопште у наставцима он констатује замену са *е*: „*е в* корне некоторых слов и последователно в суффиксах“, — односно са *о*. То и ја констатујем, као и код случајева појаве полугласника у основи речй као и код секундарних полу-

²² Селишчев, *op. cit.*, с. 300.

²³ Упор.: С. М. Милосављевић, *Бачијање на Шар-Планини* — Гласник Скопског научног друштва, књ. III, с. 209—236.

²⁴ Селишчев, *op. cit.*, с. 283.

²⁵ Селишчев, *op. cit.*, с. 294 и 300; упор. с. 404.

гласника, у примерима: *овен*, *овес*, *вејер*, *мозок*, *восок*, *мр'шоец*, али и у своме материјалу г. Селишчев има примере: *добър*, *идодър*, *вејър*, *вејър*, као и ја: *добър-чоек* и сл. Тај однос види се из језика Кирила Пејчиновића. Иако је овде стање принципски јасно, јер као и код рефлекса назала и овде су елементи у корену релативно старији, а новије су појаве у наставцима и деловима речи које новије језичко осећање схвата као наставке, — ипак г. Селишчев не изводи тај закључак. Он жели да истакне што тешњу везу између говора Горњег и Доњег Полога, и стога истиче као њихову заједничку појаву $\bar{z} > o$, односно $\bar{b} > e$: општу појаву у горњеполошком говорном типу, за коју везује парцијалну појаву $\bar{b} > e$, $\bar{z} > o$ само у старим наставцима, основиним елементу и секундарном полугласнику — и то у последњем случају не апсолутно доследно, — у тетовска говору. Друге, пак, случајеве тетовског говора, где је полугласник у корену, и то типа $\bar{z}_a$, како сâм бележи — то јест $\bar{b}^a$, он тумачи као особину унету из призренског говора. То становиште правда тиме што се у наставцима и основи налазе вокализирани рефлекси, са разликовањем: *o/e*. Г. Селишчев овде упада у исту методолошку грешку као и при објашњавању разлике у рефлексима назала. — Стварно, као и код рефлекса назала тако и код рефлекса полугласника, у корену имамо основну црту једног релативно старијег времена развита. Вокализирани полугласнички рефлекси у положајима који су поменути, каогод и *a* место *o* у наставцима, уствари претставља нанос с југа. Ови елементи, а нарочито јако продуктивни наставци *ец* и *ок*, морали су добити великог маха у новој средини, док су досељеници, постепеним придолажењем и сами примили изговор полугласнички у корену. Чудновато је да г. Селишчев и сâм није наишао на ово тумачење, иако се оно намеће из свега што је сâм г. Селишчев умео да запази и добро забележи као материјал; још је чудноватије да није наишао на ово тумачење после једног детаља који г. Селишчев тачно објашњава, и који несумњиво мора довести оном тумачењу које сам изнео. Наиме, констатујући да је у речи *ден* полугласник $\bar{b}$ дао *e*, он тумачи добро: „В песнях Д. Полога часто встречается выражение: *ден ми се дениш*. Судя по окончению глагольной формы (*t*), можно полагать, что песня или указанное выражение занесено с юга, из сел Г. Полога“²⁶. Из овога је могућан само један закључак; али г. Селишчев има своју тезу, и он тражи иза наведених речи резерву, додајући „если это только не является местным архаизмом.“ То *ден* — *дениш*, пак, не може бити локални архаизам ни на који начин: пре свега, томе се противи онај глаголски облик са *ш*, како је и сам г. Селишчев уочио, а затим, и изнад свега, то би значило да се у свима случајевима изврши уношење споља $\bar{z}_a$ место *e* < $\bar{b}$ осем у овоме случају док је уствари обратно, а реч *ден* — *велигден* проширена је далеко иза зоне где је нормална замена $\bar{b} > e$. Дакле, један једини логичан закључак постоји: у говору Тетова и Доњег Полога полугласнички елеменат у корену стара је појава, *ден* је унето са стране и очувано, а вокални рефлекси место полугласника у наставцима и деловима речи које савремено језичко осећање третира као наставке последица су морфолошког а не гласовног процеса.

*

У расправи г. Селишчева осећа се у великој мери недовољност материјала уопште. Али осем тога, г. Селишчев оставља и онај материјал који има при руци у једној равни, и без пластичности, јер нема у довољној мери освртања на друге сродне говоре ни поређења са њима. Нарочито се осећа да није употребљена паралела са говорима Скопске Црне Горе, Куманова и Кратова. То се нарочито јако осећа као недостатак у одељку где се говори о рефлексима *џл* — *џл* и *лџ* — *лџ*. Г. Селишчев наводи примере тачно и

овде, али ни овде из њих не изводи добре закључке, или их у опште не изводи. Тако за Тетово, поред примера *бѹа, јабуђе*, има и *јаболке, дљѣбење, дљѣбок, дљѣк, слѣнице*, а: *воук, воучка коџа, воуна, жбоуѣ*; сам г. Селишчев за села Лешок и Теарце наводи дублетне форме: „*вѣлк, вѣлна*“ поред „*воук, воуна*“²⁷. Ове примере требало је довести у везу с једне стране са говорима Скопске Црне Горе, а с друге стране са говорима Горњег Полога и јужнијих крајева, па би било јасно на који су се начин једне и друге особине сукобиле и испреплетале. У доњеполошком говорном типу: $\text{л} > \text{у}$ и $\text{л} > \text{л}^{\text{в}}$ показују несумњиву везу са говором Скопске Црне Горе, с тим да се у Тетову изгубило *лу*, основно у Скопској Црној Гори (*слунце, слуза*), место чега има речи са *ѣ*: *сѣнице*, у Вучидолу, међу досељеницима с југа. Напротив, $\text{л} > \text{ољ}$, и *ољ* показују несумњиви утицај с југа и даљи развој у том правцу, чиме се добило *оу*. У овоме правцу утицај с југа био је такође врло значајан, и захватио је чак у извесној мери и Скопску Котлину.

*

Ове појаве, рефлекса назала *ѣ*, полугласника и *л*, показују двоструко порекло, и г. Селишчев је могао покушавати да дискутује, чинећи напор да појаве у корену, очевидно старије у релативном односу према другима, прикаже као нове утицаје призренског говора. Али има једна појава која је основна у Доњем Пологу и Тетову, а нема је у Горњем Пологу; појава која показује несумњиву старију везу тетовског говорног типа са говорима појаса Скопље—Куманово—Кратово, а разлику према говору Горњег Полога. То је прелаз $\text{л} > \text{ѣ}$ односно *ѣ* на пример: *бѣѣ, би'ѣ, сѣоѣ сокоѣ, дошоѣ*. Та појава, веома типична, налази се у Тетову и Кратову, на две крајње тачке овога дијалекатског појаса, а унеколико и у Скопљу, мада веома ретко код старинаца и старих људи, а и у Скопској Црној Гори, са ниансом несложеног *ѣ*, обично на крају говорног такта. У Кратову ова црта чува се паралелно са другим корелативним цртама; у Тетову, пак, она се чува, ма да су друге старије, основне црте делимице само очуване, а делимице уступиле места утицају са југа. Занимљива је ипак једна околност. Док је у Кратову ово *ѣ* прави билабијалан глас типа енгл. *w*, дотле у Тетову има ниансу *ѣ* нешто редуцираног, и тако га и сâм г. Селишчев карактерише; а кад се већ може једна мала фонетска нианса констатовати, онда је природно потражити и наћи томе разлога у факту да су нови досељеници ово *ѣ* идентификовали са својим кратким *у*, дакле нешто редуцираним вокалним елементом, а и старије становништво почело је замењивати своје *ѣ* са *ѣ*, вршећи управо за један степен даље еволуцију овога гласовног процеса $\text{л} > \text{w} > \text{ѣ}$, који је само потстакнут и убрзан поменутиим интерпретирањем тога елемента код придошлица с југа.

*

У облицима, пак, тетовски доњеполошки говор изједначен је у великој мери са говором горњеполошким. Та појава потпуно потврђује оно што се запажа из односа најглавнијих фонетских црта. — У именица женског рода наставак *у* изгубљен је, и др. Па ипак, и у овоме правцу преовлађују мешавине, и то непревреле, на супрот скристалисаности код извесних фонетских црта. Тако, у множини именица женског рода мешају се наставци *е* и *и*, на пример: *сел'анкѣте, измеѣтарке, јабук'и*, док је у Горњем Пологу редовно *и*. Међутим, наставак *-ове* потпуно је продро — *дубое, волое*, и

²⁷ Селишчев, *op. cit.*, с. 310.

унет појединим досељеницима чак и у нека места Скопске Црне Горе (поједине породице, у Чучеру, на пример); паралелно са том особином захватио је терен и *-ле* у мн. гл. придева — *ради́ле смо*, а исто тако преовлађује *го* место *га*.

* * *

За предмет једне монографије никад се не узимају два различита говорна типа, осем ако се жели дати права анализа њихових међусобних веза. Међутим, г. Селишчев говори Горњег Полога и Доњег Полога хоће да посматра као целину. Његово излагање у суштини је једна дедукција. Он наводи тачно свој не сувише обилати материјал, али из њега не извлачи принципске закључке, који се самим собом намећу. Уместо да случајеве рефлекса у корену сматра, како је једино и исправно, као основне рефлексе, — јер се у корену вокални елеменат најбоље чува, док су наставци подложни веома честим утицајима аналогije и механизирању, — г. Селишчев чини велики напор да те појаве у корену претстави као последице утицаја са стране, у овом случају утицаја призренског говора, иако је прилив из призренског краја релативно новог датума и малих размера, те не би могао утицати ни на појаве у наставцима, а још мање у корену. На овај начин г. Селишчев понавља за тетовски и доњополошки говорни тип оно исто што је, исто тако без довољно материјала, В. Облак давао као објашњење за говоре Кратова и Куманова, налазећи у рефлексима *h—h* и *q > u* утицаје српске²⁸, и не желећи признати да су те особине у поменутиим говорима не само опште него и основне.

Г. Селишчева мучи једна ствар: шта је било у Горњем и Доњем Пологу ваљда у време првих досељавања Словена на Балканско Полуострво, и он трага за тим да по својој тези докаже бар као некадању особину *шии* и друге корелативне црте. Он не гледа појаве дијалекатске у вези са општим и социјалним појавама, и говори о овом дијалекатском типу као да је дијалекат појава сама за себе и без везе са животом становништва, са његовим покретима и мешавинама. Он не види да је то што он жели да истави у први план своје расправе не само хипотетично, но и питање од секундарне важности; он заборавља или не показује да сматра тачним: да је за савременог дијалектолога говор као такав објекат за испитивање, анализу и објашњавање, и да је једино такво испитивање, непристрасно, научно основано, и да оно даје најмање маха неоснованим или фантастичним хипотезама.

Према овоме он даје карактеристику и говорâ Призренске Горе, Срепчанке и Сирињке Жупе, на основу народних песама, и не разликујући ове, стварно различите, говорне типове.

Отуда је требало испитивати и отуда треба испитивати говор Доњег Полога као једну од веома занимљивих дијалекатских области нашег језика, област сукобљавања и преплитања особина два слоја, који се јасно распознају и од којих је један релативно основни и старији а други наносни и релативно млађи. Њих бисмо могли обележити знацима *a* и *a₁*. Шта је пре епохе *a* било, то је хипотетично: да ли један несловенски слој, или слој словенски измешан са старијим слојем, — али уз то ово је и споредно. Оно што знамо и можемо анализом уочити, то су ова два слоја. Међутим, г. Селишчев не види овај реални дијалектолошки проблем, већ жели да успостави однос нечега непознатог, и недоказаног, што бисмо могли обележити знаком *x*, — према садањем стању *a₁*, неутврђујући никако однос *a : a₁*. Он је узео за предмет својих испитивања један заиста интересантан крај, али није умео, или није хтео видети оно што је главно; уочио је добро разлике између горњеполошког и доњеполошког типа, али није правилно ни објективно од-

²⁸ V. Oblak, Einige Capittel aus der bulgarischen Grammatik. — Arch. f. sl. Ph. XVIII (1895), S. 139.

редио њихов однос и њихове везе. Није оживео материјал, — а ипак могао је из тог материјала, добро забележеног, иако не обилатог, извући без тешкоћа закључке: да је горњеполошки говор претрпео утицај дебарско-мијачних говора до једне мере, али и да је он тај утицај пренео даље, а нарочито са своје стране утицао у великој мери на доњеполошки говор, — ипак не мењајући оно што чини основну карактеристику овога говора. — Као други закључак могло се истаћи констатовање да је у доњеполошком говору овај утицај довео до формирања једног доста сталоженог, скристалисаног типа: прошавши кроз дајалектску мешавину. Ту су се црте с југа наслагале изнад релативно старијег слоја, и док се ове старије чувају у корену, дотле су нове успеле да се уопште у наставцима, јер познато је да се новине лакше генералишу у наставцима. Тако се дошло до једног скоро завршеног процеса, до скристалисаних особина, које су проистекле из дијалектске мешавине. Тако је формиран средњи тип тетовског говора као један мешовит дијалекат. Да је ово био један општи процес, процес који је дубоко задирао у структуру овога говора и да су ове поставке тачне, види се по томе што наилазимо на цео низ паралелних појава, и то код оних особина које се морају сматрати најзначајнијим за структуру наших дијалеката — на исти начин процес се вршио и код рефлекса назала и код рефлекса полугласника, а паралелно са тим развијао се и процес код вокалног *џ*. Ширење утицаја с југа, и то морфолошким путем, објашњиво је паралелним процесом код облика. То исто тако потврђује се и акценатским појавама, управо из примера које наводи сам г. Селишчев.

Ипак, иако је у доњеполошком говору процес завршен, у њему није изгубљена разлика између онога што је релативно старије и онога што је релативно новије: чување рефлекса $y < q$, $\bar{v}_a < b/\bar{v}$ у корену, као год и основни рефлекс *џ*, а и $-l > \bar{y}$ у Тетову, као и $-l > \bar{c}$ у Кратову, показују јасно да их је овај говор ипак сачувао као своје основне карактеристике, које су га везивале и које га и данас везују за говоре појаса Тетово — Кратово, и да се и данас мора сматрати тетовски — доњеполошки говор као саставни део овога појаса.

Без оваквог постављања појава у перспективу међусобних односа и без овакве анализе значаја појединих особина, могуће су све произвољне хипотезе и сви разноврсни закључци, — и без тога чак и добро забележен материјал губи своју вредност, ако се у анализи не пође правим путем.

Миливој Павловић

RÉSUMÉ

Le parler de Tetovo — à propos de l'étude „Полог“ par M. A. Seliščev.

Le parler de Tetovo appartient à la région dialectale Kratovo—Skopska Crna Gora—Tetovo du type moyen-štokavien, non seulement par $\acute{c}$ — $\acute{d}$ (du sl. com. t' — d'), mais aussi par les changements des traits les plus caractéristiques dans la racine du mot: $q > u$ (*кућа, мука, рука*), $\bar{v}/b > b_a$ (*мѡагла, сѡаи*); dans d'autres positions ont été généralisés les éléments du type ancien-štokavien: $q > a$ dans la désinence de l'acc. s. f. (*на рука*); $\bar{v} > o$, $b > e$ (*овен, сѡарец, мѡшок*), — ce qui ne représente pas des changements phonétiques mais des faits morphologiques. De cette façon le parler de Tetovo nous offre un aspect très intéressant par la superposition de certaines couches des faits dialectaux déjà cristallisés. Ces faits ont été constatés aussi par M. Seliščev, mais il leur donne une explication contraire, indiquant comme traits les plus anciens ceux des désinences, et expliquant les faits de la racine comme influence du parler de Prizren, — ce qui constitue l'erreur fondamentale de l'étude de M. A. Seliščev.